

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 11, Αρ. 5Α (2022)

Η αντιμετώπιση περιστατικών βίας στα ανοικτά σχολεία μετά την πανδημία

Κώστας Τρικάλης

doi: [10.12681/icodl.3312](https://doi.org/10.12681/icodl.3312)

Η αντιμετώπιση περιστατικών βίας στα ανοικτά σχολεία μετά την πανδημία

Dealing with incidents of violence in open schools after the pandemic

Κώστας Τρικάλης

Μετ Διδακτολογίας

ΜΑ Εφαρμοσμένης Κλινικής Κοινωνιολογίας, ΠΕ 03, ΠΕ 86

Υπεύθυνος ΠΣΗΔΕ ΥΠΑΙΘ, ΠΔΕ Κρήτης

trikalis@gmail.com

Abstract

Violence is often not perceived in the world of the educational community. In delinquent countries, the formation of gangs by observing unwritten rules of the margins, forces young students to maintain an ambivalent hostage attitude and adults - teachers and parents - to remain in ambiguity with a lack of information about the phenomenon. With the return of students to schools, we find that violence has increased and solutions are sought that will provide a framework for dealing with incidents, with the development of prevention actions and relevant training of teachers. Professional Learning Communities (PLC) can play an active role in tackling problems and incidents of violence in schools in the post-Covid era. It is useful for teachers to know how to operate and set up action, implementation and planning teams, strategies and good practice frameworks. More specifically, in the present study the Scrum Framework was applied in the 6 Sprint period, which corresponds to a semester planning intervention. The results showed that there is room for improvement actions, aimed at the student's anger management, by contrasting actions, such as the creation of peer counseling groups, art groups, within the school environment. Parental involvement is considered necessary, and it is proposed to establish schools for them and critical friends within the school.

Keywords: *professional learning communities, critical friends, counselor teacher, school delinquency, crisis management*

Περίληψη

Η βία συχνά δεν γίνεται αντιληπτή στον κόσμο της εκπαιδευτικής κοινότητας. Σε χώρες με παραβατικότητα, ο σχηματισμός συμμοριών με την τήρηση άγραφων κανόνων του περιθωρίου, αναγκάζει τους νέους μαθητές να τηρήσουν μια στάση αμφίθυμης ομηρίας και τους ενήλικες -δάσκαλοι και γονείς - να παραμείνουν σε αμφισημία με έλλειψη πληροφοριών για το φαινόμενο. Με την επιστροφή των μαθητών στα σχολεία, διαπιστώνουμε ότι η βία έχει αυξηθεί και αναζητούνται λύσεις που θα παρέχουν ένα πλαίσιο για την αντιμετώπιση περιστατικών, με ανάπτυξη δράσεων πρόληψης και σχετικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών. Οι επαγγελματικές κοινότητες μάθησης (PLC), μπορούν να παρέμβουν δυναμικά στην αντιμετώπιση προβλημάτων και περιστατικών βίας στα σχολεία, στη μετά Covid εποχή. Είναι χρήσιμο οι εκπαιδευτικοί να γνωρίζουν τον τρόπο λειτουργίας και σύστασης ομάδων δράσεως, εφαρμογής και σχεδίασης, στρατηγικών και πλαισίων καλών πρακτικών. Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα έρευνα εφαρμόστηκε το Πλαίσιο ευέλικτης

διαχείρισης έργου Scrum, στην περίοδο 6 Sprint (κύκλοι επανάληψης), που αντιστοιχεί σε παρέμβαση χρονοπρογραμματισμού ενός εξαμήνου. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπάρχει περιθώριο για βελτιωτικές δράσεις, που στοχεύουν στο θυμικό του μαθητή και στη διαχείριση θυμού, με αντιπαραβολή δράσεων, όπως είναι η δημιουργία ομάδων συμβουλευτικής ομηλικών και ομάδων που αφορούν την τέχνη, εντός του σχολικού περιβάλλοντος. Η εμπλοκή των γονέων κρίνεται απαραίτητη, και προτείνεται η δημιουργία σχολών γονέων και κριτικών φίλων εντός του σχολείου.

Λέξεις-κλειδιά: επαγγελματικές κοινότητες μάθησης, κριτικοί φίλοι, σύμβουλος εκπαιδευτικός, σχολική παραβατικότητα, διαχείριση κρίσεων

Εισαγωγή

Τα βίαια περιστατικά πολλές φορές δεν γίνονται αντιληπτά στον κόσμο της εκπαιδευτικής κοινότητας. Σε χώρες με παραβατικότητα, η σύσταση συμμοριών και η τήρηση άγραφων κανόνων του περιθωρίου, αναγκάζουν τους μικρούς μαθητές να τηρούν μία εν τη γενέσει συμμοριτική «ομερτά» και τους μεγάλους -εκπαιδευτικούς και γονείς- να μένουν στην ασάφεια και στη μη καλή ενημέρωση περί του φαινομένου. Μετά την επιστροφή των μαθητών στα σχολεία, διαπιστώνουμε ότι τα περιστατικά βίας έχουν γιγαντωθεί και αναζητούνται λύσεις που θα προσφέρουν πλαίσιο αντιμετώπισης των περιστατικών και ανάπτυξη δράσεων πρόληψης και σχετικών επιμορφώσεων των εκπαιδευτικών. Η οικονομική κρίση των τελευταίων ετών, αυξάνει τους ανήλικους παραβάτες, που στην πλειονότητά τους αποτελούν παιδιά ενός κατώτερου Θεού (Σταθοπούλου & Νικολαράκη, 2019). Συχνά τα παράπονα των παιδιών αντιμετωπίζονται από γονείς και εκπαιδευτικούς, με αδιαφορία και ειρωνικά σχόλια, ελαχιστοποιώντας τη σημαντικότητα του συμβάντος (Πολίτη & Σκορδιαλός, 2020). Πολλοί γονείς και δάσκαλοι θεωρούν αυτού του είδους την εμπειρία και συμπεριφορά, «εκ των ουκ άνευ» για την ενσωμάτωση του παιδιού στην κοινότητα των συνομηλικών του (Γκουγκούμη & Λάου, 2016).

Η έρευνα διεξήχθη το σχολικό έτος 2020-2021. Για την ανωνυμία και προστασία των εμπλεκόμενων, δε θα αναφερθούμε σε ποσοτικές μετρήσεις ή σε στοιχεία που μπορούν να αποκαλύψουν την ταυτότητα του σχολείου παρέμβασης. Αρχικά, για τη διερευνητική είσοδο στο πεδίο, συμπληρώθηκαν ερωτηματολόγια από τους εκπαιδευτικούς και τους γονείς της σχολικής μονάδας. Αναζητήσαμε τα αίτια της αύξησης των κρουσμάτων της παραβατικότητας και ειδικότερα του σχολικού εκφοβισμού, καθώς και τη στάση των γονέων ως προς την πρόληψη και την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών, όπως συνέβη και σε προθύτερες έρευνες (Τριανταφύλλου κ.ά., 2016). Βρέθηκε, όπως επιβεβαιώνεται από άλλες έρευνες, ότι τα παιδιά με δυσκολίες μάθησης είναι πιο εύκολο να εμπλακούν στον κύκλο του εκφοβισμού, είτε ως θύτες, είτε ως θύματα (Κονταρή, 2016). Σε άλλες έρευνες, έγιναν προσπάθειες να καταγραφεί το προφίλ του παιδιού-θύτη της εκφοβιστικής συμπεριφοράς, να συναφθεί το κατάλληλο συμβόλαιο τιμής-συναντίληψης ανάμεσα στους γονείς και στο παιδί και, στη συνέχεια, να παρουσιαστεί η αποτίμηση του συμβολαίου αυτού. Όσον αφορά στα συμπεράσματα που εξάγονται, διαπιστώνεται πως η εκφοβιστική συμπεριφορά του παιδιού-θύτη, εκδηλώνεται σε κάθε περιβάλλον, ενώ αποδεικνύεται πως με την τήρηση του συμβολαίου, όχι μόνο μπορεί να τροποποιηθεί η αποκλίνουσα συμπεριφορά του παιδιού, αλλά και να αντιληφθούν οι δύο πλευρές την ευθύνη που φέρουν για την άσχημη κατάσταση του ενδοοικογενειακού περιβάλλοντος (Χάντζου, 2016).

Ο σχολικός εκφοβισμός είναι παράγοντας κινδύνου της παιδικής ηλικίας για πιθανή εκδήλωση μεταγενέστερης παραβατικής συμπεριφοράς. Η εκφοβιστική αυτή συμπεριφορά αυξάνει την πιθανότητα εμφάνισης δυσμενών αποτελεσμάτων, και αργότερα, στην ενήλικη ζωή των θυτών. Ενδέχεται οι παρεμβάσεις γονικής κατάρτισης, να καταφέρουν να αποτρέψουν τόσο τον εκφοβισμό, όσο και την παραβατικότητα (Σιουτη & Τολης, 2019).

Θεωρητικό Πλαίσιο

Ο σχολικός εκφοβισμός εμφανίζεται με πολλές μορφές. Στην εκδήλωση του φαινομένου συμβάλλουν η δυναμική αλληλεπίδραση ατομικών και περιβαλλοντικών παραγόντων: ατομικά χαρακτηριστικά των παιδιών και του οικογενειακού περιβάλλοντος, διάφορες πλευρές του σχολικού περιβάλλοντος και επιπλέον κοινωνικοί παράγοντες (Ασημόπουλος, 2014). Ένας βασικός ορισμός του φαινομένου, είναι ότι ο μαθητής εκτίθεται επανειλημμένα σε βίαιες και επιθετικές συμπεριφορές άλλων μαθητών, ενώ το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό του, αφορά τη συστηματική λεκτική, ψυχολογική ή και σωματική βία (Αρτινοπούλου, 2010). Οι λόγοι που οδηγούν το θύμα και το θύτη σε αυτή την επαναληψιμότητα, είναι η ανισότητα δύναμης και η παγίωση των αντίστοιχων ρολών -θύτη και θύματος- των ατόμων. Βρέθηκε πως ο υψηλός δείκτης νοημοσύνης, ευθύνεται ως πιθανός παράγοντας θυματοποίησης και στοχοποίησης για χαρισματικά παιδιά, λόγω των πολλαπλών σχολικών διακρίσεων τους (William & Allen, 2017).

Η συναισθηματική ανεπάρκεια του θύτη, προσπαθεί να βρει διέξοδο στη ρώμη του, ώστε μέσω της βίας να επιδιώκει την επανάκτηση δύναμης. Ο θύτης θέλει να επιβληθεί, με εύκολο στόχο το μαθητή ο οποίος βρίσκεται σε αδύναμη κατάσταση, ώστε ο θύτης να είναι σίγουρος ότι θα καταφέρει σίγουρα να εκφοβίσει. Τα παιδιά τα οποία δεν έχουν υποστηρικτικό πλαίσιο στο σπίτι και φοβούνται ότι κανείς δεν θα νοιαστεί για τις ανασφάλειες και τις φοβίες τους, είναι τα πιο εύκολα θύματα. Ψυχολογικές αυτοψίες έχουν δείξει ότι αυτοί οι μαθητές υποφέρουν από συναισθηματικές δυσκολίες. Αναζητούνται συνεχώς λύσεις, διότι εάν το φαινόμενο αφεθεί ανεξέλεγκτο, υπάρχει κίνδυνος πολλές φορές ακόμη και για αυτοκτονία, ως αποτέλεσμα του βασανισμού στο σχολείο και την τάξη (Allen, 2017). Οι στρατηγικές παρέμβασης, ο ρόλος του σχολείου και του εκπαιδευτικού, για καλύτερη διαχείριση και αντιμετώπιση αυτής της βίας, οδηγούν σε ανάγκη ενταξιακής ψυχοπαιδαγωγικής οπτικής (Κουρκούτας & Κοκκιιάδη, 2015). Η συμπεριφορά του θύτη δυστυχώς «διδάσκεται» και υιοθετείται μέσω αναλόγων περιστατικών βιωμένης εμπειρίας. Υπάρχουν μικτά συναισθήματα των μαθητών δημοτικού, περί της οργάνωσης και δόμησης κοινωνικών αναπαραστάσεων απέναντι στο φαινόμενο bullying (Παρασκευόπουλος κ.ά., 2016). Εικάζεται, ότι, όταν ο μαθητής πληροφορηθεί επαρκώς, θα κατανοήσει ενσυναισθητικά τις επιπτώσεις του φαινομένου και ίσως ενεργοποιηθεί κοινωνικά για την αντιμετώπιση του εκφοβισμού (Ζαννετίδη & Ραγιας, 2016). Για περιπτώσεις κυβερνοεκφοβισμού, βρέθηκε ότι, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα γενικά χαρακτηριστικά του διαδικτύου, η προσωπικότητα και οι κοινωνικές δεξιότητες του ατόμου (Kokkinos & Antoniadou, 2013). Υπάρχουν περιπτώσεις περιβαλλόντων στα οποία οι αδύναμοι μαθητές έχουν υποστεί συναισθηματική παραμέληση, σεξουαλική κακοποίηση, έλλειψη οριοθέτησης κλπ. Η επιθετικότητα, η παρορμητικότητα και οι κοινωνικές δεξιότητες που οδηγούν σε μειωμένη ενσυναίσθηση και μεγαλύτερη ανασφάλεια το θύτη, τον οδηγούν να επιθυμεί να δοκιμαστεί -μέσω υπερβολικής αυτοπεποίθησης-, στις αισθήσεις του ισχυρότερου. Τα αγόρια ασκούν περισσότερη βία από τα κορίτσια και συνήθως οι αποδέκτες είναι άλλα αγόρια. Επιλέγουν φυσική και λεκτική άμεση επιθετικότητα

σχέσεων και συμπεριφορική επιθετικότητα. Τα κορίτσια είναι συνήθως θύματα συγκεκριμένου εκφοβισμού με συνηθέστερες πρακτικές, κακεντρεχή σχόλια γύρω από τη σεξουαλικότητα και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Τα ευρήματα υπογραμμίζουν το ρόλο του δεσμού προσκόλλησης στην εκδήλωση του φαινομένου. Λόγω της προσωπικότητας ως παραμέτρου, συζητείται η εφαρμογή παρεμβατικών προγραμμάτων που στοχεύουν στην ενίσχυση των θετικών χαρακτηριστικών της (Kokkinos κ.ά., 2014). Πολλές φορές, τα αρνητικά συναισθήματα που βιώνουν οι παρατηρητές κατά τη διάρκεια ενός εκφοβιστικού συμβάντος, τους οδηγούν σε αμφίσημη υιοθέτηση ρόλου υπερασπιστών των θυτών ή ανήμπορων παθητικών αποδεκτών του περιστατικού (Ζαχαρίου & Αντωνίου, 2016).

Η αξιοποίηση μελέτης περίπτωσης σε ομάδες Επαγγελματικής Κοινότητας Μάθησης

Μεγάλες έρευνες που διεξάγονται σε δυτικές χώρες και σε χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος, έδειξαν ότι τα ποσοστά επιπολασμού ποικίλλουν σημαντικά μεταξύ των μελετών, για τις διαφορές ηλικίας και φύλου, τα διάφορα είδη εκφοβισμού, την παγκόσμια επικράτηση του φαινομένου, το χρονικό διάστημα διάρκειάς του και τους λόγους επικράτησης (Menesini & Salmivalli, 2017). Παρουσιάστηκε στο σχολείο βίντεο -ως μελέτη περίπτωσης- και ακολούθησε βιωματική εμπλοκή με παιχνίδι ρόλων σε ανοιχτή συζήτηση εστιασμένων ομάδων εκπαιδευτικών μαθητών και γονέων. Ως κατακλείδα προτάθηκε η δημιουργία ομάδας διαμεσολάβησης ομηλικών και ομάδα κριτικών φίλων από άτομα του συλλόγου γονέων.

Η περιγραφή και ανάλυση του Video σεναρίου

Τα στοιχεία του συγκεκριμένου περιστατικού -μελέτης περίπτωσης- που παρουσιάστηκε στο σχολείο της μελέτης μας, αφορούν τους συνήθεις πρωταγωνιστές των επεισοδίων. Στο συγκεκριμένο επεισόδιο ένας αλλοδαπός μαθητής βιώνει το περιστατικό βίας και σχολικού εκφοβισμού, στο μικρό-σύστημα της τάξης. Εμπλεκόμενοι συμπρωταγωνιστές του επεισοδίου είναι οι συμμαθητές, οι καθηγητές, οι ανύπαρκτοι φίλοι. Η αλληλεπίδραση σχολείου και οικογένειας βρίσκεται σε χαλαρούς ρυθμούς. Η εργασία των γονέων μεταναστών έχει περιθωριοποιήσει τους γονείς και τον μαθητή, σύμφωνα με το εκπαιδευτικό σύστημα που οξύνει τις διαφορές του Οικονομικού και του Ανθρωπίνου κεφαλαίου. Όσον αφορά το ευρύτερο διαφορετικό πολιτισμικό πλαίσιο, η κοινωνική θέση, η ιστορική αναπλαισίωση, το οικονομικό Status του μαθητή, έχουν επιφέρει αυτή τη δυσμενή θέση.

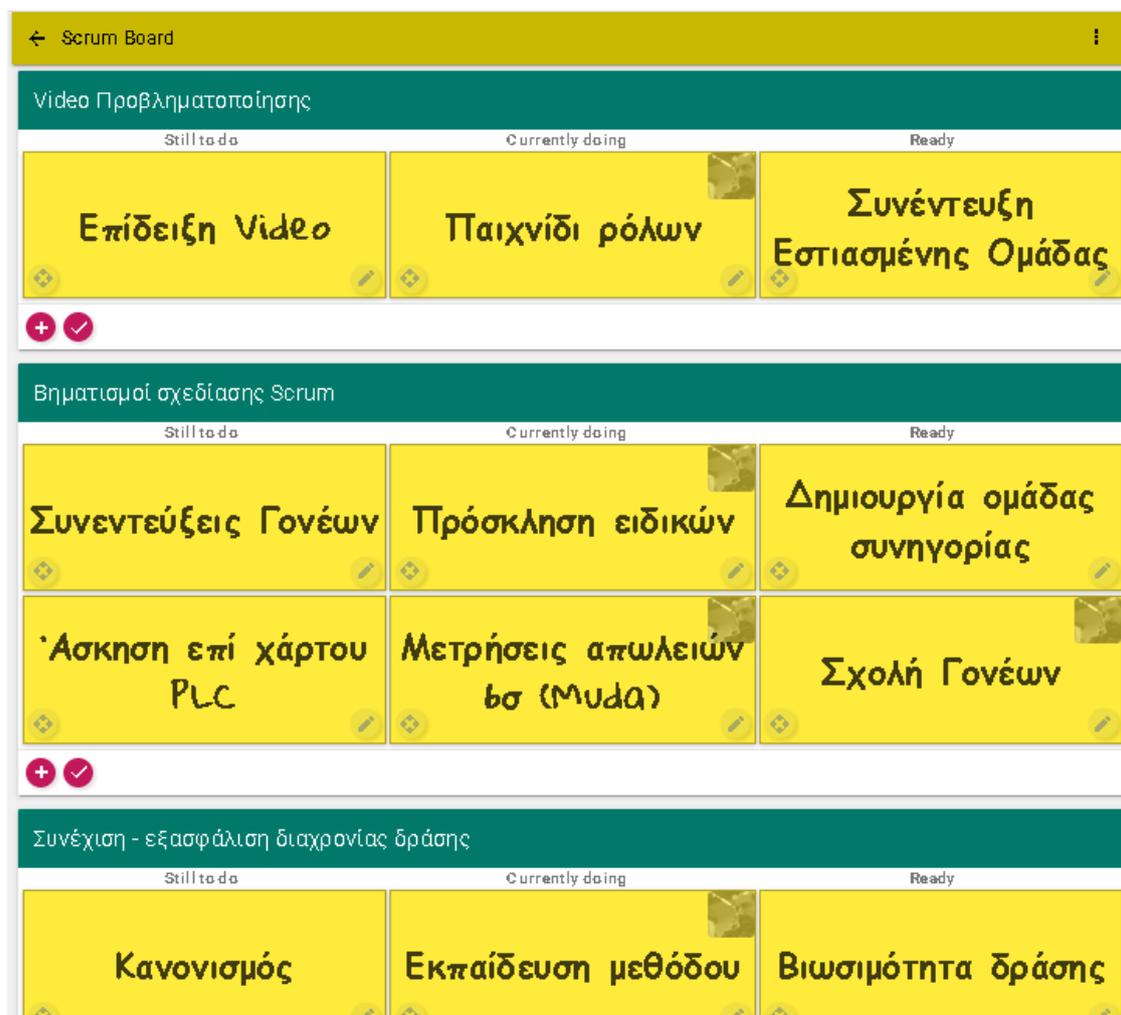
Στις συναντήσεις με τους εμπλεκόμενους, το βασικότερο στοιχείο που δείχνει να εντοπίστηκε ότι πρέπει να αναλυθεί, είναι η πολιτισμική διαφορετικότητα, η ενδυνάμωση της μικρο-κοινωνίας του σχολείου, με δράσεις εναγκαλισμού των ξένων μειονοτήτων. Η ανάδειξη ιστορικών γεγονότων και διαχρονικής φιλίας μεταξύ των λαών, μπορεί να εξαλείψει τη δυσμενή αυτή θέση στην οποία βρίσκεται ο μαθητής. Φοβάται να μιλήσει και να μπει στο στόχαστρο των συμμαθητών του, διότι δεν έχει ισχυρούς δεσμούς και ισχυρό κοινωνικό κεφάλαιο. Όσον αφορά τη σχέση του νοητικού επιπέδου των εμπλεκόμενων σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού-θυματοποίησης και του ρόλου τους, βρέθηκε θετική συσχέτιση με τους ρόλους που υιοθετούνται στα περιστατικά και περιβάλλοντα δράσης (Καφαλούκου, 2019). Το ανύπαρκτο παρεμβατικό δίκτυο δράσης της σχολικής μονάδας και η απουσία δικτύωσης με φίλους στο σχολείο, οδηγούν σε περιθωριοποίηση (Zissi & Chtouris, 2020). Κατά τη βιβλιογραφική αναδίφηση, βρέθηκαν καλές πρακτικές ανάπτυξης διαπροσωπικών σχέσεων στο σχολικό περιβάλλον και αυτοδιαχείρισης της

συμπεριφοράς των μαθητών, σε παρεμβατικές δράσεις σχολείων του Χολαργού, στα οποία εφαρμόστηκαν προγράμματα συμβουλευτικής, και δημιουργήθηκαν κοινωνικά δίκτυα γονέων κατά του εκφοβισμού και υπέρ της φιλίας (Κατσιφή-Χαραλαμπίδη & Κατερέλος, 2016).

Η εφαρμογή μεθοδολογιών που βασίζονται σε λιτές αρχές (lean 6s) στο οργανωτικό σύστημα ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος, έχει αντίκτυπο στις απαιτήσεις της οργανωτικής αποτελεσματικότητας, όπου η καινοτομία και η συνεχής βελτίωση σηματοδοτούν την πορεία προς την επιτυχία (Carvalho κ.ά., 2017).

Μέθοδος

Η μέθοδος που ακολουθήσαμε ήταν μεικτής έρευνας δράσης ομάδων PLC, με αξιοποίηση των πλαισίων Design Thinking (μεθοδολογία αντιμετώπισης σύνθετων προβλημάτων) και Scrum (Εικόνα-1) και εργαλεία μέτρησης κλείδες παρατήρησης, ερωτηματολόγια, ψηφιακά ημερολόγια, καταγραφή βίντεο συνεντεύξεων, λογιστικά φύλλα αποτίμησης ποσοτικών μετρήσεων των ερωτηματολογίων, ακολουθώντας τεχνικές Lean 6s (δομημένος τρόπος προσέγγισης για τη μείωση ελαττωματικών προϊόντων και υπηρεσιών) διόρθωσης της στατιστικής τυπικής απόκλισης του προβλήματος, για εξάλειψη δηλαδή της παραβατικής πραγματικότητας και της βίαιης συμπεριφοράς. Επιπλέον έγινε ανάλυση περιεχομένου κατά τη συνεργασία με τους ειδικούς παρατηρητές επισκέπτες, για νεότερες συνεντεύξεις που ελήφθησαν.

Εικόνα-1: Η σχεδίαση σε Scrum Kanban

Προβληματοποίηση με βίντεο, παιχνίδι ρόλων, εστιασμένη συζήτηση

Αρχικά επιλέξαμε την ενημέρωση του συλλόγου εκπαιδευτικών και γονέων, παρουσιάζοντας βίντεο με μια μελέτη περίπτωσης, που αφορούσε ένα περιστατικό σχολικού εκφοβισμού και βίας σε αλλοδαπό μαθητή του σχολείου.

Στο συγκεκριμένο παράδειγμα είχαμε έναν αλλοδαπό μαθητή ο οποίος έχει υποστεί την παρενόχληση στην τάξη από τους συμμαθητές τους. Η αδυναμία αντίστασης στην κατάσταση αυτή που συμβαίνει στη τάξη, τροφοδοτεί τις αντιδράσεις ως νέες προκλήσεις. Οι συμμαθητές-μάρτυρες συντηρούν με τη στάση τους τη βία που παράγεται. Οι δάσκαλοι βάζοντας ταμπέλες στον μαθητή που θα μιλήσει «το καρφί», κλείνουν τα μάτια και παλεύουν με τον υπερπληθυσμό της τάξης, δεν στέκονται ξεχωριστά σε κάθε διαξιφζόμενο και ούτε σταματούν την εμπλοκή. Η εμπλοκή των γονέων (ξένοι-μετανάστες) μοιάζει να είναι ανύπαρκτη (δε θα μπορούσε να φέρει αποτελέσματα στο συγκεκριμένο παράδειγμα, αφού δεν ομιλούσαν επαρκώς τη γλώσσα). Όμως φαίνεται να αγνοούνται και τα συναισθήματα του θύματος, οδηγώντας τον σε αγχωτική συμπεριφορά σε ένα πρόβλημα το οποίο δεν έχει λύση. Το σενάριο του βίντεο ενεικονίστηκε ξανά με παιχνίδι ρόλων εκπαιδευτικών, γονέων και μαθητών εθελοντών, ως διασκευασμένο θέατρο.

Μετά από την εστιασμένη ανοικτή ημιδομημένη συζήτηση (συνέντευξη), για το εν λόγω περιστατικό, τα εμπλεκόμενα παιδιά όφειλαν να συσχεφθούν και να καθορίσουν το πλαίσιο δράσης, επαναφέροντας στην τάξη τους βίαιους μαθητές.

Σχεδίαση επαναληπτικών κύκλων Scrum Sprint

Μετά από αυτό τον προβληματισμό, πειραματιστήκαμε στο πεδίο ζητώντας εθελοντές εκπαιδευτικούς, οι οποίοι αρχικά θα εκπαιδευτούν στη σχεδίαση «επί χάρτου», στην επίλυση προβλημάτων. Δόθηκε η προαναφερθείσα μελέτη περίπτωσης στους εκπαιδευτικούς, και ζητήθηκε να σχεδιάσουν ανατροφοδοτικούς τρόπους ακολουθώντας το πλαίσιο Scrum. Μετά από καταιγισμό ιδεών και κοινωνικογνωστικό συγκρουσιακό κενό στο οποίο οι εκπαιδευτικοί υπέπεσαν, ζήτησαν οι ίδιοι τη βοήθεια του μέντορα, ο οποίος μη παρεμβατικά και με διακριτικό τρόπο, εισήγαγε τη μέθοδο Scrum και οδήγησε σε ορθές πρακτικές επίλυσης του προβλήματος. Διεξήχθη -από την ομάδα PLC- σχετική έρευνα στη βιβλιογραφία για παραβατική συμπεριφορά στα σχολεία της Αμερικής, ειδικά σε φτωχές συνοικίες και απομονωμένες κοινότητες και αναζητήθηκαν τρόποι επίλυσης των προβλημάτων για αυτές τις περιπτώσεις.

Για το επόμενο εξάμηνο, επιλέχθηκε η εμπλοκή εκπαιδευτικών, γονέων και μαθητών σε ένα σενάριο αυθεντικής μάθησης και αξιολόγησης, για αντιμετώπιση ενός πραγματικού περιστατικού, ισχυρής παραβατικής συμπεριφοράς 3 μαθητών του σχολείου. Στο 1^ο Sprint, μετά από συζητήσεις και καταιγισμό ιδεών, επιλέχθηκαν οι παρακάτω δράσεις και οι βηματισμοί: συνεντεύξεις με τους παραβατικούς μαθητές, το δεκαπενταμελές, γονείς και εκπαιδευτικούς, υπευθύνους εκπαιδευτικούς των τμημάτων. Οι συνεντεύξεις για τους ενήλικες, βιντεοσκοπήθηκαν μετά από σύμφωνη γνώμη τους. Στο 2^ο Sprint υπήρξε πρόσκληση ειδικών του ΚΕΣΥ (ψυχολόγων και ερευνητών ειδικής αγωγής), η οποίοι είχαν πρόσβαση στο αρχείο των συνεντεύξεων. Η παρατήρηση των βίντεο των γονέων και ειδικότερα τα μηνύματα και το συγκεκριμένο της γλώσσας του σώματος, έδειξαν ότι ειδικά για τους γονείς των παραβατικών μαθητών, υπήρχαν σαφή μηνύματα βιαιότητας και πιθανότητα ανάλογης διάδρασης στο οικείο περιβάλλον των μαθητών. Ακολούθησε συζήτηση, σε ομάδες εστίασης, με ημιδομημένη συνέντευξη, που στόχευε στη συνειδητοποίηση των εμπλεκόμενων γονέων περί του προβλήματος και της ανάγκης αλλαγής στη συμπεριφορά τους. Η

δράση διεξήχθη συνολικά σε 6 ανατροφοδοτικά Sprint για την τελική ομάδα των 6 εκπαιδευτικών της PLC. Στο 5^ο Sprint συμφωνήθηκε, μετά από παρέμβαση εισαγγελέα, να υπάρξει παρακολούθηση συνεδριών των γονέων με ειδικούς ψυχολόγους και κλινικούς κοινωνιολόγους. Παράλληλα υπήρξε πρόταση από τους μαθητές της ομάδας συνηγορίας ομηλικών που συστάθηκε, για πρόσκληση και ανάπτυξη δράσης εκμάθησης μουσικής και δημιουργίας ροκ ορχήστρας στο σχολείο.

Εργαλεία μεθοδολογίας

Συμφωνήθηκε από την ομάδα των εκπαιδευτικών (PLC), να καταρτιστούν κλείδες παρατήρησης συμπεριφορισμού, και να παρακολουθούνται οι αποκλίνοντες-βίαιοι μαθητές κατά την πορεία των 6 μηνών (6 Sprint). Παράλληλα υπήρξε σύσκεψη για ανάπτυξη μαθητικής ομάδας συμβουλευτικής, με πρόσκληση στη συνεδρία μαθητών του δεκαπενταμελούς και των εμπλεκόμενων βίαιων πρωταγωνιστών μαθητών, συζητώντας και καταλήγοντας στη θέσπιση συγκεκριμένων όρων και κανόνων. Ο ειδικός ψυχολόγος ο οποίος επισκεπτόταν το σχολείο, βοήθησε αρκετά την ομάδα των εκπαιδευτικών, αλλά και των μαθητών που ξεκίνησαν αυτή τη δράση συνηγορίας. Τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν ηλεκτρονικές κλείδες παρατήρησης, η απολογιστική συνέντευξη και ερωτηματολόγια που αποδόθηκαν στους εμπλεκόμενους μαθητές, αλλά και στους μαθητές του σχολείου.

Σε κλινική συνέντευξη που υλοποιήθηκε με το πέρας της δράσης, η αποτίμηση των εκπαιδευτικών έδειξε ότι η επιτυχία του σχεδιασμού μπορεί να επαναληφθεί σε οποιοδήποτε σχολείο, προσφέροντας μόνον θετικά επακόλουθα. Ακολουθώντας τους βηματισμούς και το σχεδιασμό που προτείνεται στην παρούσα εργασία, πιστεύουμε ότι προσφέρουμε σημαντική νέα γνώση συμπερίληψης των περιθωριακών μαθητών και αντιμετώπισης φαινομένων σχολικής παραβατικότητας και βίαιης συμπεριφοράς.

Αποτελέσματα

Στο προκαταρκτικό στάδιο της έρευνάς μας, οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί απάντησαν ότι, πολλές φορές δε θέλουν να γνωρίζουν τι ακριβώς συμβαίνει εκτός του περιβάλλοντος του σχολείου. Άλλοι απάντησαν ότι γνωρίζουν ανάλογα περιστατικά βίας, αλλά δεν μπορούν να παρέμβουν αποτελεσματικά, οπότε προτιμούν να μην εμπλακούν. Το ίδιο δήλωσαν και αρκετοί γονείς: ότι είναι αδαείς και ανήμποροι να φέρουν αποτέλεσμα, ειδικά για ηλικίες και προβλήματα που αφορούν εφήβους μαθητές.

Περί της ηλικιακής βιαιότητας, οι γονείς ανέφεραν ότι είναι ευθύνη του σχολείου η διαπαιδαγώγηση, η αντιμετώπιση και η επαναφορά στο σωστό δρόμο. Οι περισσότεροι δήλωσαν ότι το πρόβλημα διαιωνίζεται και ότι οι εκπαιδευτικοί δεν θέλουν να αναλάβουν τις ευθύνες τους. Οι υπόλοιποι εκπαιδευτικοί ισχυρίστηκαν ότι ευθύνονται αποκλειστικά οι γονείς και η στάση ελευθεριότητας που αναλαμβάνουν έναντι των παιδιών τους. Τα ποσοστά των αποτελεσμάτων, δείχνουν ότι οι νεότεροι εκπαιδευτικοί έχουν τις γνώσεις και τη θέληση να εμπλακούν σε ομάδες στοχευμένης παρέμβασης, πιθανά μετά από σχετική επιμόρφωση και αναζήτηση καλών πρακτικών λύσεων. Κατά την συνεδρίαση του συλλόγου γονέων, η συνειδητότητα και η αντίληψη της γιγάντωσης και μεταφοράς της βίας σε περιβάλλοντα και εκτός σχολείου, έγινε αντιληπτή από όλη την κοινότητα, επιπλέον συζητήθηκε να διερευνηθεί διεξοδικά και να διευκυνθεί το θέμα της παραβατικότητας στο σχολείο. Προτείνεται η αξιοποίηση της εμπειρίας των γηραιότερων εκπαιδευτικών και η μεντορική καθοδήγησή τους με ανάπτυξη σεναρίων καλών πρακτικών. Δεν αντιμετωπίσαμε προβλήματα κατά τις συνεντεύξεις εστιασμένης συζήτησης, αφού

όλοι οι εκπαιδευτικοί αποδέχτηκαν την προσπάθεια ως αντιμετώπιση του προβλήματος «εκ των έσω».

Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι υπήρξε θεαματική βελτίωση στη συμπεριφορά των μαθητών. Οι «υπό επιτήρηση» γονείς, κατά τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων και την παρατήρηση της λεκτικής και μη λεκτικής συμπεριφοράς τους, σημείωσαν αλλαγή στάσης. Η κοινότητα μάθησης έφερε θετικά αποτελέσματα με εφαρμογή του πλαισίου Scrum, με χρονοπρογραμματισμό και τήρηση των επιλεγμένων στόχων. Από τα ερωτηματολόγια, τις κλινικές συνεντεύξεις μαθητών και εκπαιδευτικών, προκρίνουμε τη μέθοδο που βασίζεται σε κονστрукτιβιστικές αντιλήψεις κοινωνικογνωστικής και συναισθηματικής ανάπτυξης, της ενσυναίσθησης και ενδυνάμωσης μέσα από παιχνίδι ρολών, μέσα από κριτικούς προβληματισμούς και διαλόγους, που θα προάγουν θέσεις, αντιθέσεις και συνθέσεις ιδεών (Creswell, 2015). Προτάθηκε η ανοικτή συζήτηση σε ομάδα εστίασης, εκμεταλλευόμενοι τη θεωρία και τα καπέλα του Edward de Bono (De Bono, 2017), την προβολή και δημιουργία βίντεο ενσυναίσθησης και μη χρήσης βίας, αντιβίαιης αντιμετώπισης περιστατικών μαθητικής καθημερινότητας (βίντεο - Έλα στη θέση μου). Οι συνεντεύξεις έδειξαν ότι και οι μαθητές είναι έτοιμοι να αντιμετωπίσουν και να προσφέρουν βοήθεια σε άτομα τα οποία έχουν εμπλακεί σε βίαια περιβάλλοντα, που πολλές φορές εγκλωβίζονται και δύσκολα μπορούν να απεμπλακούν.

Συμπεράσματα

Η ανάθεση ευθύνης, η υιοθέτηση θεσμικών κανόνων που αφορούν ανηλίκους μαθητές, είναι άγνωστα νομικά εδάφια τα οποία απαιτούν την προσοχή και την μελέτη για εκπαιδευτικούς και γονείς. Η Εισαγγελική παρέμβαση για εγκατάλειψη ανηλίκου, η αναμορφωτική αντιμετώπιση και επίδραση για εφήβους που οδηγούνται σε κρατητήρια και αργότερα σε Φυλακές ανηλίκων, η -πιο ελαφριά- τιμωρία αλλαγής σχολικού περιβάλλοντος, μπορούν σήμερα να γίνονται εύκολα από την ηγεσία και τους συλλόγους των σχολείων, χωρίς –δυστυχώς- να υπάρχει επαρκής ενημέρωση και σχετική επιμόρφωση. Οι εκπαιδευτικοί, για τις ευκαιρίες το μέλλον και τη συνέχεια στη ζωή του παραβατικού ατόμου, αισθάνονται -και νιώθουν- ότι τηρούν τη νομοθεσία, χωρίς να γνωρίζουν ότι πολλές φορές θα μπορούσαν να εμπλακούν σε ένα λαβύρινθο δικονομικής διαμάχης, λόγω μη καλής ή «προσεκτικής» συνεννόησης κατά τη γονεϊκή προσέγγιση. Κρίνουμε ότι η εκπαίδευση και επιμόρφωση, η εφαρμογή στο πεδίο πρακτικών που μπορούν να επιλύσουν προβλήματα, βοηθούν ως απαραίτητα εφόδια τον εκπαιδευτικό, διότι μπορούν να εξαλείψουν παραβατικές συμπεριφορές εν τη γενέσει τους. Οι προληπτικές παρεμβάσεις για τον εκφοβισμό που θα βασίζονται στην κοινότητα του σχολείου, πρέπει να αποτελούν κύρια προτεραιότητα της πολιτικής δημόσιας υγείας των μαθητών, καθώς ο εκφοβισμός και η παραβατικότητα είναι συμπεριφορικές εκδηλώσεις του ίδιου πάντοτε κοινωνικού φαινομένου (Σιούτη & Τόλης, 2019). Ο σχολικός εκφοβισμός είναι υπαρκτό πρόβλημα που πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη με την κοινή αντίληψη και κατανόηση, ότι, όλοι φταίνε: όσοι παίρνουν το μέρος του θύτη, όσοι αδιαφορούν, όσοι έμαθαν για τις επικουρικές πράξεις, όσοι δεν ήθελαν να ξέρουν, οι γονείς και δάσκαλοι που δεν ευαισθητοποιήθηκαν, η πολιτεία που δεν δημιούργησε δικλείδες ασφαλείας ώστε να αποτραπούν τέτοιες συμπεριφορές. Σε πρόσφατες μελέτες μαθητών με μαθησιακές δυσκολίες, οι οποίοι παρακολουθούσαν συνεδρίες ειδικής διαπαιδαγώγησης φοίτησης σε τμήματα ένταξης στο σχολείο, βρέθηκε ότι οι συμμετέχοντες ομογενοποιήθηκαν στο σχολικό πληθυσμό και πλέον δεν παρατηρούνται περιστατικά εκφοβισμού και θυματοποίησης (Γκουγκούμη & Λάου, 2016). Είναι σημαντικός ο ρόλος των εκπαιδευτικών για τις ενέργειες δικτύωσης του

ανθρώπινου και του ασύνδετου Κοινωνικού Κεφαλαίου, ώστε να αποφευχθεί η εμφάνιση του σχολικού εκφοβισμού στα σχολεία, και οι διάφορες μορφές εμφάνειάς του (Κοντογιάννης, 2016).

Συζήτηση

Η προσπάθεια του διδακτικού προσωπικού όσον αφορά την τήρηση καθιερωμένων κανόνων για την προστασία, με τη διατήρηση ελάχιστης διαπροσωπικής απόστασης ασφαλείας, μεταξύ του διδακτικού προσωπικού και των μαθητών, πλέον αυξάνεται σημαντικά. Επανεξετάζεται ο κατάλληλος προστατευτικός εξοπλισμός για το επίπεδο κινδύνου, η τάξη των σταθμών εργασίας, η παρακολούθηση της τάξης μέσω της οργάνωσης των βαρδιών και η αναδιάταξη των κοινών χώρων (Jiménez κ.ά., 2020). Πιστεύουμε ότι το φαινόμενο του εκφοβισμού και η διόρθωση των «απωλειών-muda» του φαινομένου, μπορεί να αντιμετωπιστεί τεχνοκρατικά με την υιοθέτηση τέτοιων πλαισίων οργανωτικού ηγετικού σχεδιασμού, υιοθέτησης πρακτικής παρεμβάσεων δράσης από Επαγγελματικές Ομάδες Μάθησης (PLC) του σχολείου. Η υιοθέτηση μιας κοινωνικοπολιτιστικής άποψης του σχολικού εκφοβισμού δείχνει να παρουσιάζει επιπτώσεις στην έρευνα και στην πρακτική. Ο εκφοβισμός είναι συμφραζόμενος των σχέσεων και πολλαπλών ρυθμίσεων που περιβάλλουν τη συμπεριφορά (Maunder & Crafter, 2018). Για αυτό το λόγο, είναι σημαντική και η συμβολή της ρητορικής στις επιστήμες της αγωγής στις σύγχρονες μορφές επικοινωνίας, ως πρόδρομος των ανθρωπολογικών προσεγγίσεων. Η ήρεμη και ειρηνική επίλυση των συγκρούσεων με τη διαμεσολάβηση εφαρμοσμένη στην πράξη, επιβεβαιώνει τη σπουδαιότητα και διαχρονικότητα του Αριστοτέλη, ώστε εύλογα να θεωρείται μέντορας του εξωδικαστικού τρόπου επίλυσης διαφορών, με την πρόκριση του επανορθωτικού δικαίου και του "επιεικούς" στην κοινότητα των ανθρώπων (Τζήμας, 2018).

Καμία μελέτη δεν έχει διερευνήσει συστηματικά τη σύμπραξη του αναλυτικού προγράμματος σπουδών στην πρόληψη του εκφοβισμού. Συνήθως υπάρχει μόνον καταγραφή για διαφορετικές κατηγορίες εκφοβισμού. Στη Νορβηγία, προτείνεται κατακερματισμός του προγράμματος σπουδών, ώστε να μπορεί να συμβάλει στη μετάγχιση γνώσεων της έρευνας εκφοβισμού και να οδηγήσει στην ανάπτυξη νέων και καινοτόμων προσεγγίσεων για την πρόληψη του εκφοβισμού στα σχολεία. Η μελέτη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι γνώσεις για το πρόγραμμα σπουδών θα πρέπει να εξετάζονται ρητά και ότι απαιτείται έλεγχος και περισσότερη συνεργασία για τη συγγραφή νέων σύγχρονων ΑΠΣ (Restad, 2020). Η ανάπτυξη δράσεων που θα φέρουν στους «σημαντικούς άλλους» ενσυναισθητική αντίληψη διαφορετικής ιδεοληψίας και προσέγγισης με θεματικές αγωγής Υγείας, μπορεί να μετριάσει ή και να εξαλείψει το φαινόμενο (Trihalis, 2017).

Πριν την καταδίκη ενός ανήλικου μαθητή, καλό είναι να εξαντληθούν όλοι οι τρόποι αντιμετώπισης και επίλυσης προβληματικών καταστάσεων, διότι η κοινωνία έχει ανάγκη από δυνατούς κρίκους και εκπαιδευμένους πολίτες, που θα στέκονται κριτικά απέναντι σε παραβατικές συμπεριφορές, επιλέγοντας να λαμβάνουν το μέρος του αδυνάτου, υποστηρίζοντας τη διαφορετικότητα και την ενσωμάτωση όλων στην πολιτισμική ετερότητα της νεωτερικότητας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αρτινοπούλου, Β. (2010). *Η σχολική διαμεσολάβηση: Εκπαιδύοντας τους μαθητές στη διαχείριση της βίας και του εκφοβισμού*.

- Ασημόπουλος, Χ. (2014). Ο εκφοβισμός μεταξύ των παιδιών στο σχολικό περιβάλλον: επιδημιολογικά δεδομένα, αιτιολογικοί παράγοντες, επιπτώσεις, προγράμματα πρόληψης και αντιμετώπισης. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 13, 36. <https://doi.org/10.12681/icw.17914>
- Γκουγκούμη, Μ., & Λάου, Α. (2016). Μαθησιακές Δυσκολίες και Σχολικός Εκφοβισμός. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2015(1), 382. <https://doi.org/10.12681/educsc.199>
- Ζαννετίδη, Θ., & Ραγιας, Γ.-Τ. (2016). Ο σχολικός εκφοβισμός στη «μεγάλη οθόνη»: Μία διδακτική προσέγγιση1. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2015(2), 1155. <https://doi.org/10.12681/educsc.352>
- Ζαχαρίου, Ε.-Σ., & Αντωνίου, Α.-Σ. (2016). Ο ρόλος των παρατηρητών στα επεισόδια σχολικού εκφοβισμού—Προτάσεις παρέμβασης. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2015(1), 492. <https://doi.org/10.12681/educsc.229>
- Κατσιφή-Χαραλαμπίδη, Σ., & Κατερέλος, Γ. (2016). Τα Κοινωνικά Δίκτυα στο Σχολικό Περιβάλλον και η Ανάπτυξή τους. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2014(1), 79. <https://doi.org/10.12681/educsc.179>
- Καφαλούκου, Κ. (2019). Νοητικές ικανότητες εμπλεκομένων σε περιστατικά Σχολικού Εκφοβισμού/Θυματοποίησης. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 1, 1592. <https://doi.org/10.12681/educsc.1739>
- Κονταρή, Μ. (2016). Σχέση σχολικού εκφοβισμού και μαθησιακών δυσκολιών- προτάσεις για πρόληψη και αντιμετώπιση του εκφοβισμού σε περιπτώσεις μαθητών με δυσκολίες. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2015(1), 676. <https://doi.org/10.12681/educsc.269>
- Κοντογιάννης, Μ. (2016). Ενδοσχολική βία (school bullying) – Θυματοποίηση (victimization) στο χώρο του σχολείου. Εντοπισμός & αντιμετώπιση. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2014(2), 650. <https://doi.org/10.12681/educsc.411>
- Κουρκούτας, Η., & Κοκκιιάδη, Μ. (2015). Από τη σχολική βία και τον ενδοσχολικό εκφοβισμό στο «ενταξιακό σχολείο». *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 8, 56. <https://doi.org/10.12681/jret.9095>
- Παρασκευόπουλος, Μ., Μπίλια, Α., & Παρασκευοπούλου, Π. (2016). Σχολικός εκφοβισμός. Οι Κοινωνικές Αναπαραστάσεις των μαθητών του Δημοτικού. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2014(2), 673. <https://doi.org/10.12681/educsc.413>
- Πολίτη, Σ., & Σκορδιαλός, Ε. (2020). Σχολικός εκφοβισμός και η αντιμετώπισή του. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 8, 876. <https://doi.org/10.12681/educsc.2737>
- Σιούτη, Ζ., & Τόλης, Ε. (2019). Ο σχολικός εκφοβισμός ως παράγοντας κινδύνου παραβατικής συμπεριφοράς στην ενήλικη ζωή. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 1, 1202. <https://doi.org/10.12681/educsc.1723>
- Σταθοπούλου, Α., & Νικολαράκη, Κ. (2019). Η εφηβική παραβατικότητα. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 1, 1289. <https://doi.org/10.12681/educsc.1743>
- Τζήμας, Γ. (2018). Ο ηθικός λόγος στη ρητορική του Αριστοτέλη: διδακτική προσέγγιση στην εκπαιδευτική αγωγή και διαμεσολάβηση [Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Σχολή Παιδαγωγική Φλώρινας. Τμήμα Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών]. <https://doi.org/10.12681/eadd/43551>
- Τριανταφύλλου, Ε., Βουδούρη, Α., & Κοντοσώρου, Α. (2016). Διερευνώντας την παραβατικότητα των μαθητών/τριών από τη σκοπιά των γονέων. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2015(2), 1412. <https://doi.org/10.12681/educsc.360>
- Χάντζου, Δ. (2016). Παιδί-θύτης εκφοβιστικής συμπεριφοράς Συμβόλαιο τιμής-συναντίληψης μεταξύ παιδιού και γονέων με στόχο τη βελτίωση της παραβατικότητας. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2015(2), 1527. <https://doi.org/10.12681/educsc.389>
- Allen, W. T. (2017). Bullying and the Unique Socioemotional Needs of Gifted and Talented Early Adolescents: Veteran Teacher Perspectives and Practices. *Roeper Review*, 39(4), 269–283. <https://doi.org/10.1080/02783193.2017.1362678>
- De Bono, E. (2017). *Teach Your Child How To Think*. Penguin UK.
- Carvalho, J. D., Fernandes, S., & Filho, J. C. R. (2017). Combining lean teaching and learning with eduScrum. *International Journal of Six Sigma and Competitive Advantage*, 10(3/4), 221. <https://doi.org/10.1504/IJSSCA.2017.086599>
- Creswell, J. W. (2015). *Educational research: Planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research* (Fifth edition). Pearson.
- Jiménez, M., Romero, L., Fernández, J., Espinosa, M. del M., & Domínguez, M. (2020). Application of Lean 6s Methodology in an Engineering Education Environment during the SARS-CoV-2 Pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(24), 9407. <https://doi.org/10.3390/ijerph17249407>

- Kokkinos, C. M., & Antoniadou, N. (2013). Κυβερνο-εκφοβισμός και κυβερνο-θυματοποίηση σε παιδιά και εφήβους: Συχνότητα εμφάνισης και παράγοντες επικινδυνότητας. *Preschool and Primary Education, 1*, 138. <https://doi.org/10.12681/ppej.42>
- Kokkinos, C. M., Voulgaridou, I., & Koukoutsis, N. (2014). Εκφοβισμός, Προσωπικότητα και Δεσμός Προσκόλλησης σε Μαθητές Προεφηβικής Ηλικίας. *Preschool and Primary Education, 3*, 53. <https://doi.org/10.12681/ppej.135>
- Maunder, R. E., & Crafter, S. (2018). School bullying from a sociocultural perspective. *Aggression and Violent Behavior, 38*, 13–20. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2017.10.010>
- Menesini, E., & Salmivalli, C. (2017). Bullying in schools: The state of knowledge and effective interventions. *Psychology, Health & Medicine, 22*(sup1), 240–253. <https://doi.org/10.1080/13548506.2017.1279740>
- Restad, F. (2020). Is There a Hole in the Whole-School Approach? A Critical Review of Curriculum Understanding in Bullying Research. *Nordic Studies in Education, 40*(4), 362–386. <https://doi.org/10.23865/nse.v40.2610>
- Trikalis Kostas. (2017). *Taiga-skasiarkheio*. <https://tree.taiga.io/project/getit-skasiarkheio-diaskeuazo-diaskedazo/backlog>
- Zissi, A., & Chtouris, S. (2020). Η πανδημία covid-19: Επιταχυντής των ανισοτήτων και εγκαταστάτης νέων μορφών ανισοτήτων. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 154*. <https://doi.org/10.12681/grsr.23229>